

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

В. В. ГОЛОВКО (Дніпропетровськ)

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК МЕТАФОРА: ШЛЯХ ВІД ПСИХОЛОГІЇ ДО ІСТОРІОГРАФІЇ

Ви ніколи не думали над тим, як зробити гармату? Ні? А іспанець Мігель де Унамуно замислився над цим і відповів: “Треба взяти дірку і обгорнути її залізом”. Ця незвична для людського розуму думка найкраще висвітлює принцип виникнення понять у науці. Дірка, порожнеча (яка, звичайно, є ілюзорною) — це слово, котре живе в звичайній мові. Коли ж воно береться на озброєння науковцями, то включається в систему наукової термінології. Тільки після цього звичайне слово стає інструментом наукового пізнання. Однак не будемо забувати, що сенс полягає не в самій гарматі та ядрі, а в їх дії, в тому, в якій сфері вони можуть використовуватися.

Сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки характеризується формуванням нового стилю історичних досліджень, коли вчені відмовляються від глобальних пояснювальних схем, прагнуть шукати засоби органічного поєднання одиничного і цілого в своїх працях; вивчення особливого в історичному процесі приходить на зміну пошукам загального. Тому не дивно, що історики в процесі пізнання дедалі більше використовують засоби “виговорювання світу” інших наук і стають своєрідними “поліглотами” від науки, які спроможні вживати мову і психології, і соціології, і математики, і психоаналізу та інших дисциплін.

Одне з понять, яке дедалі частіше з’являється на сторінках наукових та колонаукових видань, — це ідентичність. Зазначимо, що найчастіше воно використовується в працях, яким властивий присмак “пошуків коріння”¹. Зокрема, у вітчизняній історіографії його часто використовують в розвідках з проблем українського національного відродження². В той же час в історичній літературі це поняття використовується досить спорадично, невідрефлексовано, начебто його сенс є сам собою зрозумілий. Крім цього, майже відсутні праці, присвячені теоретичному аналізу поняття “ідентичність”³. Відповідно постає проблема визначення місця даного поняття в лексиконі українського історика.

“Ідентичність”, як наукове поняття, виникає у лоні традиційного психоаналізу. В психоаналізі увага концентрується переважно навколо лікаря та пацієнта, а соціум залишався за стінами кабінету і відіграє роль еталону психічного здоров’я. Це призвело до того, що за трьома деревами — Его, Супер-Его, Ід — було втрачено справжню особистість, яка зникла як сліди на піску⁴. Потрясіння ХХ ст., наслідками яких стали “втрачені покоління”, явища масових істерій змусили говорити про хворі суспільства. Все це вимагало від науковців переглянути

усталені уявлення. Поняття “ідентичність”, яке нерозривно пов’язане з поняттям соціального (це, мабуть, і визначило той факт, що цим терміном зацікавилися представники соціальної психології), стало засобом, за допомогою якого намагаються відновити цілісність особистості і який, хоча б в ідеалі, дає змогу їй перестати бути самотнім атомом у безкрайньому Всесвіті і стати органічною частиною суспільного тіла, водночас залишившись собою.

Етимологія слова “ідентичність” (від лат. *identicus* — однаковий, тотожний) поєднує в собі два значення: перше — особистість, індивідуальність, справжність, тобто тотожність особи самій собі, антиномією тут слугує слово “інший”; друге — крайня однаковість з кимсь, у цьому випадку антиномією є слово “різний”. Звернемо увагу ще на один нюанс — якщо друге із запропонованих значень слова “ідентичність” вказує на певну стабільність, незмінність у часі, то сенс першого концентрується на збереженні самототожності індивідом, незважаючи на формальні зміни. Як писав Микола Бердяєв, “це і є таємниця особистості, незмінність у змінюванні”⁵.

Якщо слідом за А. Шопенгауером визначимо самосвідомість людини як “усвідомлення власного я на противагу усвідомленню інших речей”, то ідентичність, з одного боку, є тим лезом бритви, котре поділяє речі на свої (наприклад, моя родина, моє місто, моя держава) і чужі, з іншого, пов’язує “власне я” з речами, усвідомленими як “свої”⁶. Отже, ідентичність постає перед нами як підсумок напруженої боротьби між різними формами за “право представляти” зміст, сутність особи⁷. Іншими словами, ідентичність — це результат боротьби за цілісність свідомості. З цього логічно випливає, що ідентифікація — процес боротьби, яка ведеться у свідомості людини шляхом ототожнення з різними об’єктами — системою цінностей або певною місцевістю, батьками або усім людством тощо, а у клінічних випадках — навіть зі звичайними речами (камінням, деревом).

Етимологія слів “ідентичність” та “ідентифікація” показує їх соціальне навантаження: раз ідентичність виникає в процесі ототожнення себе з кимсь, то це передбачає, що індивідуум включений у соціальні відносини й є елементом соціальної структури. Німецько-американські соціологи Пітер Бергер і Томас Лукман пишуть: “Особливі історичні соціальні структури породжують типи ідентичності, котрі пізнаються в індивідуальних випадках”⁸. Має місце діалектичний процес: з одного боку, носіями ідентичності є окремі індивідууми, але, з іншого, щоб особистість засвоїла ту чи іншу ідентичність, необхідно, аби вона ототожнювала себе з тією соціальною структурою, яка, в свою чергу, і продукує ідентичність.

Розглянемо ідентичність найпростішого елемента соціальної структури — індивідуума. Ерік Еріксон, якого можна вважати батьком поняття “ідентичність”, пропонує таке визначення (серед численних інших воно, на наш погляд, — найяскравіше): “Суб’єктивне натхнення відчуття тотожності і цільності”⁹. Це стан, коли внутрішній голос каже людині: “Все це дійсно є я!”, це процес постійного досягнення себе, те вічне людське: “*Nosce te ipsum!*”. Але виникає запитання: що людина опановує в собі, які фактори свого існування вона структурує в цілісну систему? Основними факторами індивідуальної або особистої ідентичності є: тіло, яке дозволяє іншим особистостям ідентифікувати конкретну особистість; характер відображення свідомістю зовнішнього світу, інших суб’єктів і власного “я” людини; послідовність сприйняття, тобто відчуття людиною цільної тривалості свого життя; пам’ять.

Останні три чинники пов’язані з площиною минулого, а дії, події в житті людини хоч-не-хоч висувують перед особистістю обмежені варіанти

подальшої поведінки, тобто детермінують її (саме у такому сенсі ми можемо говорити про поняття “доля”). Але не менш важливий фактор — спрямованість у майбутнє. К.Г. Юнг пише: “Життя має також Завтра, і сьогодення стає зрозумілим лише тоді, коли ми спроможні додати до нашого знання те, що було вчора, ще й бачення початку Завтра”¹⁰. Під спрямованістю у майбутнє розуміється здатність ставити перед собою мету.

Поставити перед собою мету — одна справа, а втілити її в життя — зовсім інша. І тут ми підходимо до ще одного основоположного фактора — Волі. Під Волею ми розуміємо “силу, з котрою будь-яка окрема річ, а отже, і людина, дотримується свого буття...” (Барух Спіноза)¹¹. Наголосимо на тому, що людська Воля є інтенціональною, тобто дія завжди співвідноситься з сенсами (з суспільними цінностями — етичними, естетичними, релігійними та іншими), адже індивідуум як соціальна істота живе “в” них.

Треба вказати, що виокремлення факторів ідентичності має умовний характер. Ми можемо говорити про певний образ себе, про образ самості, тобто ідентичність постає як відносини між “я” людини та її “самістю” (в англомовній традиції: “the I” та “the Self”), а “проблема ідентичності в будь-якому випадку є проблемою ототожнення, ідентифікації “я” і “самості”¹². “Я” спостерігає за “самістю”, але “я” може спостерігати за своїм спостереженням своєї “самості” і т. д. Таким чином, ідентичність має рефлексивний характер. Рефлексія над образом самості проходить у двох напрямках: наскільки самість узгоджена з універсальними нормами і водночас наскільки вона виходить за ці норми (пізнаються свої таланти, вади, потреби, можливості, обов’язки тощо). Ця подвійність важлива ще й тому, що образ нашої самості постійно оновлюється, і на це суттєво впливає образ, який склався щодо неї в інших людей (так зване “соціальне Я”).

Виникає запитання: а якщо “Я” не сприймає якийсь із факторів як “свій”, відкидає частину або навіть усю самість? Тоді ми можемо говорити про кризу ідентичності. Власне, дослідників мало цікавить проблема ідентичності самої по собі, вона виступає, як правило, додатком до проблеми кризи ідентичності. Більш того, без поняття “криза” поняття “ідентичність”, мабуть, взагалі втрачає право на існування. Е. Еріксон пише: “Я уявляю картину розвитку людини з точки зору конфліктів, внутрішніх і зовнішніх, котрі несе з собою вітальна особистість, яка виходить з кожної кризи з посиленням відчуттям внутрішньої єдності, з більш розвинутими здібностями до здорових суджень, до “добрих дій” у відповідності зі своїми власними стандартами і стандартами значущих для неї людей”¹³. У процесі розвитку ідентичності (від дитинства до старості) він виділяє вісім періодів, на кожному з яких людина повинна здійснити вибір між альтернативними можливостями вирішення вікових та ситуаційних завдань розвитку, що визначає характер подальших відносин “Я” і самості.

Е. Еріксон виділяє два типи кризи. “Еволюційна і нормативна” криза характеризується оманливою нестійкістю ідентичності, з одного боку, і високим потенціалом зростання та підтримкою нових, більш широких функцій свідомості, — з іншого. “Невротична і психотична” криза в основі має конкретну причину і пов’язана із зростаючими витратами енергії та поглибленням психосоціальної ізоляції.

Дозволимо собі деякі зауваження. За Е. Еріксоном “правильний” вибір веде до успішності у житті, а “неправильний”, відповідно, до неуспішності. Нам здається, що критерій успішності — неуспішність не зовсім коректний, бо навіть у межах окремої культури оцінка успішності сильно варіюється залежно від соціальної групи, а якщо взяти до уваги історичну динаміку, то зміни ціннісних орієнтацій зовсім її розмивають. Нам уявляється, що “правильний—неправильний” вибір впливає на характер самоствердження особистості. В цьому випадку можна виділити два типи самоствердження. Умовно назовемо їх гармонійне та дисгармонійне. Перший тип можна охарактеризу-

вати як відносно легке подолання виникаючих криз і, як наслідок, ясність та визначеність напрямків розвитку особистості. Другий тип являє собою іманентну кризу особистості, з якою пов'язані коливання та нестача стійкості ідентичності, але й цей тип може бути не менш творчим та успішним у житті, ніж перший.

Ми багато говорили про ідентичність, але досі не висвітлили механізм її формування, хоча вже було звернуто увагу на те, що останній визначається діяльністю соціальних структур і, навпаки, ідентичності, створені завдяки взаємодії індивідуальної свідомості і соціальної структури, реагують на відповідну соціальну структуру, підтримуючи, змінюючи або навіть переоформлюючи її. Соціальну структуру визначимо як “усю суму типізацій і створюваних з їх допомогою зразків взаємодії, що повторюються... Типізації можуть бути як сучасників, так і попередніх та наступних поколінь”¹⁴. Отже, простір між собою і соціальною структурою окремих індивідів долає в процесі ідентифікації з останньою, тобто актом наслідування, відтворення зразків, які соціальна структура виробляє. З. Фрейд писав: “Кожен індивід — це складова частина великої кількості мас, численним чином пов'язана за допомогою ідентифікації, він побудував свій ідеал “Я” за різними зразками. Таким чином, кожна людина володіє частиною численних душ мас, душею своєї раси, свого кола, свого віросповідання, громадянського стану і т. п., і т. д., долаючи їх, може піднятися до певного рівня незалежності та оригінальності”¹⁵.

Поняття “ідентифікація” було визначено З. Фрейдом при дослідженні становлення особистості дітей, для яких об'єктами імітації є батьки. Тобто дитина несвідомо намагається виконувати роль або батька (у хлопчаків), або матері (у дівчат), внаслідок чого виникає психологічна криза — Едипів комплекс і комплекс Електри, відповідно, коли у психіці йде боротьба з інцестними прагненнями, як результат перемоги над ними формується “супер-его” (або его-ідеал), яке у дорослому житті зазнає змін внаслідок ідентифікації з більш широким колом осіб, ніж родина. Процес ідентифікації у родині обумовлений повсякденним спільним проживанням, виробничою діяльністю тощо. Але виникає питання, чим обумовлені більш широкі ідентифікації, адже коло авторитетів, з якими особистість безпосередньо контактує в своєму житті, невелике? Так, релігійна або національна ідентичності спрямовуються на наслідування не тільки сучасників, але й далеких героїчних прашурів.

По суті, ідентифікація полягає у виборі моделей поведінки. У суспільстві, на протиположності родині, необхідно зробити вибір між багатьма персонами, багатьма об'єктами. Більш того, кожна людина одночасно належить до численних груп і з різною силою пов'язана з кожною з них (вікова група, клас, нація і т. д.). Тим часом ні індивідуальна, ні колективна ідентичності неможливі там, де немає певних сакральних цінностей, котрі мають універсальне значення і авторитет для більшості членів суспільства. Ці цінності виробляє еліта.

Критерієм для виділення еліти нам служить здатність до жертвовності часто заради ілюзорних цілей (вони можуть бути різноманітними: гонитва за багатством, славою, прагнення до знань, краси тощо) — це ніщо інше як інтенціональна Воля в своєму крайньому (на межі буття і небуття) виразі. Згідно з цим еліта розуміється в широкому сенсі: власне еліта, яка тримає владу в своїх руках, і контреліта, яка має всі здібності до володарювання, але доступу до структур влади майже не має, перш за все внаслідок соціальних перебірок. Навіть тоді, коли в еліті ледь жевріє вогник жертвовності, “ідеалізму”, вже те, що вона являє собою структури влади, змушує її бути носієм суспільного ідеалу і виробником суспільних цінностей (з цього приводу дотепні французи кажуть, що “жандармерія розумніша за жандармів”, оскільки достатньо одному розумному скласти статут, і його використовуватимуть тисячі недалеких). А коли еліті не вистачає енергії

підтримувати соціальні структури суспільства, вона змітається контрелітою, у якої модус жертвовності, а отже, і творчий потенціал, більший.

Еліта впливає на суспільство через ідеологію. За основу візьмемо визначення Карла Ясперса: ідеологія — це система ідей або уявлень, яка є для мислячого суб'єкта “абсолютною істиною” і яка формує у нього однобоке тлумачення світу та його місця в ньому¹⁶. Ідеологію можна представити як систему таких складових: 1) міф про походження, який пояснює, легітимізує і надає цінність сучасності; 2) домінуючий стереотип поведінки, який декларує правила і заборони щодо суспільного життя; 3) бачення майбутнього, тобто цілі та ідеали, до яких еліта намагається вести суспільство.

Перейдемо до розгляду видів колективної ідентичності. Для їх виділення будемо відштовхуватися від соціальних структур, які породжують ті чи інші типи ідентичності.

Перший тип — родинна ідентичність. Родина — перша соціальна структура, яку зустрічає на своєму життєвому шляху людина. Родина справляє винятково сильний гуртуючий вплив на своїх членів і виступає зразком для формування інших типів ідентичностей. Не дивно, що лідери соціальних груп (сільської громади чи національного руху, військового підрозділу чи релігійної секти) використовують “родинну” лексику (наприклад, Батьківщина-Мати, брати у Хресті) задля їх тіснішого об'єднання, намагаючись воскресити у свідомості знайомі з дитинства рідні образи. Родинна ідентичність може вступати у конфлікт з персональною.

Другий вид — територіальна ідентичність. Вона досить поширена, особливо це характерно для домодернових часів, що пояснюється слабкістю систем комунікацій. Хоча спільне проживання на одній території ставить перед мешканцями однакові проблеми, консолідуюча сила цієї ідентичності невелика: регіональні інтереси легко розкладаються на інтереси окремих місцевостей, а останні розпорошуються між інтересами окремих поселень. Однак у той же час вона часто виступає каталізатором для інших видів ідентичностей¹⁷.

Наступний вид ідентичності — соціально-економічна, яка пов'язана з повсякденною виробничою діяльністю людини. Згадаємо, що марксистська традиція проголошує класову ідентичність як найвищу і єдину справжню форму колективної ідентичності. Однак як основа тривкої, стабільної групової ідентичності цей вид має досить обмежені можливості. Це пояснюється не тільки нестатком емоційної привабливості та браком культурної глибини, але й тим, що класи часто розпорошені територіально, за обсягами оплати праці і рівнем кваліфікації.

Звернемо увагу на феномен класової боротьби, яка одночасно сприяє і перешкоджає утворенню стабільної спільноти на основі соціально-економічної ідентичності. В періоди економічних криз, коли соціальні проблеми виходять на перше місце, класова ідентичність може стати сильним консолідуючим принципом, але досить зазнати поразки або гонінь, або економічні умови пом'якшуються, як ще вчора монолітне об'єднання розпорошується на сукупність егоїстично спрямованих індивідів. Часто бунтівний дух селян згасає на околицях рідного села, а робітників — у передмісті свого населеного пункту. Та й за визначенням, соціально-економічна ідентичність не може охоплювати все населення даної території і, щоб утворити стійку спільноту, стає необхідним більш широкий вид ідентичності. Теорія можливості диктатури одного класу так і не була реалізована. Наприклад, історія радянського суспільства показала, що декларована спочатку диктатура пролетаріату переросла в диктатуру держави, тобто соціально-економічна ідентичність трансформувалася в політичну.

Релігійна ідентичність спирається на систему сакральних цінностей, символів, традицій, кодифікованих в обрядах та ритуалах. Вона прагне об'єднати в

одній громаді усіх, хто визнає певний символічний код, певну систему цінностей і традицій віри та ритуалів, разом з посиланнями на позаемпіричну реальність. Релігійна ідеологія досить гнучка, тому вона може бути пов'язана і з окремим класом, і з етнічною спільнотою, а так звані “світові релігії” скасовують етнічні кордони. Хоча досвід тих же самих “світових релігій” показує, що вони адаптувалися до конкретних умов шляхом компромісів з старими племінними (“етнічними”) культами: чи то за допомогою культу святих, чи через феномен двовір'я. Історія нам пропонує і приклади, коли релігійна ідентичність розколювала етнолінгвістичні спільноти (як це, наприклад, зробила церковна унія 1596 р. серед українців).

Політична ідентичність існує стільки ж, скільки існує держава (поглянемо хоча б на етимологію, *politika* з давньогрецької — державні справи). Аристотель у своїй “Політиці” писав: “Людина є природно тварина політична, яка призначена для життя в суспільстві, і той, хто за своєю природою не є частиною якої-небудь держави, є істота деградована або переважаюча людину”¹⁸. Політична ідентичність має інтегруючий характер, для свого існування вона поглинає інші види ідентичності: регіональну (розширюючи її до кордонів держави), релігійну (від культу обожнення верховної влади, запровадження державної релігії), етнічну (домінуючий етнос як опора держави або тяжіння до злиття держави і етнічної спільноти). Останнього випадку ми торкнемося, розглядаючи національну ідентичність.

Етнічна ідентичність (у текстах західних авторів як синонім також вживається поняття “tribal” — племінна), як і політична, має інтегруючий характер, охоплюючи регіональну, конфесійну, а інколи й соціально-економічну ідентичності. Англійський вчений Е. Сміт пропонує розмежовувати два поняття — етнічної категорії та етнічної спільноти. Під першими розуміються “сукупності людей, що їх принаймні дехто з чужинців вважає за окремі культурні та історичні групи. Однак сукупності, визначені таким чином, іноді можуть мати вкрай незначну свідомість, лише дуже неясно розуміючи, що вона становить окрему групу”¹⁹. Етнічна категорія зовнішньо існує як етнос, але позбавлена етнічної самосвідомості або, іншими словами, етнічної ідентичності. Остання передбачає такі атрибути: групову власну назву; міф про спільних предків (спільна історична пам'ять); зв'язок з конкретним рідним краєм (цей атрибут передається етнологічним терміном “ландшафт, що годує”); чуття солідарності значної частини населення.

Нарешті, ми підійшли до виду ідентичності, навколо якого поламано багато списів, але повною мірою світло наукового пізнання так і не було на нього пролите, можливо, тому, що проблема національної ідентичності ще надто жива для наукового аналізу і ще сильно впливає на розум й почуття дослідників.

Проблеми нації і націоналізму в цілому нерідко описують за допомогою психоаналітичних термінів. Наприклад, Том Нейрон зауважував: “Націоналізм є патологією сучасної еволюційної історії, так само неunikлий як індивідуальний “невроз”, з тією ж властивою йому двозначністю, з подібною схильністю до нападів божевілля, закорінених у дилемах безпорадності, перед якими стоїть більшість світу (щось на зразок інфантильності суспільств), і здебільшого невиліковних”²⁰.

Нації і, відповідно, національні ідентичності виникають наприкінці XVIII ст., що зумовлюється і великою мірою інспірується двома історичними процесами — Великою Французькою буржуазною революцією та польськими визвольними змаганнями. У зв'язку з цим можна виділити два шляхи формування національних ідентичностей. “Французький шлях” можна назвати також бюрократичним: структури аристократичної держави опановуються ви-

хідцями з нижчих верств панівного та середнього класу — буржуазії (згадаємо, що до революції, наприклад, пани Робесп'єр та Демулен були “дворянами мантиї”, тобто їх звання було не спадкове, а здобувалося за службу, але писалися вони де Робесп'єр і де Мулен). Ці структури набувають масового характеру — держава проголошується невід'ємною частиною народу. Формально для кожного громадянина декларується гасло — якщо не “Держава — це Я!”, так “Держава — це для Мене!”. Функцією державних органів влади стає забезпечення “Свободи” для кожної окремої особистості, а гасла “Рівність. Братерство” відходять на другий план. Цю ідеологію держава прищеплює народним масам через освітні та культурні установи. Так виникає масова культура.

Навпаки, “польський шлях” на перше місце ставить “Рівність”: по-перше, традиційна правляча еліта служить чужинцям або деградувала, по-друге, в боротьбі зі спільним ворогом згорають соціальні перегородки. Проголошуються гасла “Держава — це ми! Держава — це для нас!”. Про опанування ворожими державними структурами не може бути й мови. Вони повинні бути зметені народною хвилею, і на їх місці необхідно створити власні, “національні”, владні органи. Однак для цього необхідно мобілізувати народні маси. На цій ниві працює національна інтелігенція, яка стає основою для утворення контреліти. В цьому вона конкурує з бюрократією. Головною умовою для боротьби стає її здатність подолати вузькість власної позиції: інтелігенція як прошарок відносно звільнена від класових егоїстичних інтересів, а відірваність, певна “утопічність” свідомості дає їй можливість перетворювати соціальну реальність (Альфред Вебер запропонував термін “інтелігенція, що вільно парить” ²¹).

Отже, основним атрибутом нації є держава або хоча б усвідомлення її необхідності. Тобто, національна ідентичність є насамперед сплетінням етнічної та політичної ідентичності. Про важливість такого синтезу, наприклад, писали російські дослідники: “Національна ідентичність повинна бути захищеною від нападок, особливо якщо ця ідентичність є обґрунтуванням держави” ²².

Серед інших атрибутів національної ідентичності домінуючі позиції займають: власна назва; історична територія або рідний край; спільні міфи та історична пам'ять; спільна масова, громадська культура; єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; спільна економіка з можливістю вільного пересування у межах національної території.

Як видно, етнічна та національна ідентичності перекривають одна одну, але між ними є відмінності. Етнічним спільнотам немає потреби обов'язково жити на “своєї” територіальній батьківщині (наприклад, розпорошений єврейський етнос); їхня культура не обов'язково має бути громадською або спільною для всіх членів, вона може поділятися на елітарну та народну; їм не потрібно мати — часто вони і не мають — суспільний поділ праці або економічну єдність, а тим більше політичну.

Ще можна виділити два специфічних види ідентичності — цивілізаційний (це принаймні данина філософсько-історичним концепціям М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П. Сорокіна) та загальнолюдський (це данина глобалізму).

В першому випадку духовна єдність етнічно і культурно різноманітної маси виникає навколо одного (чи кількох) типу ідентичності, наприклад, релігійної, внаслідок діяльності католицької церкви у Західній Європі за Середньовіччя, політичної російської цивілізації. В фаховій літературі інколи має місце певна методологічна плутанина між національною і цивілізаційною ідентичностями ²³.

Загальнолюдську (інколи говорять постнаціональну²⁴) ідентичність ми виділяємо, маючи на увазі утворення загальнолюдських координаційних ідеологій та структур, але її абриса ще дуже нечіткі.

Розглядаючи види колективних ідентичностей, ми побіжно звертали увагу на те, що вони переплітаються, “поглинають” одна одну, і навмисне не торкалися питання “Як вони співвідносяться між собою?”. За ієрархію ідентичностей відповідає ідеологія: очевидно, націоналістична наріжним каменем проголошує національну ідентичність, релігійна — належність до сакральної громади тощо. Ідеологія також визначає характер відносин між окремим індивідом і соціальною структурою: окрема людина завжди частково тотожна і частково нетотожна соціуму. Співвідношення між цими двома частками визначається від майже повного розчинення особистості в первісному колективі і до панування індивідуалізму в ліберальному суспільстві.

Як ідеології вдається впливати на свідомість індивідуума, на формування його ідентичності? Відповідь на це запитання дав французький філософ Ролан Барт: “Влада... феномен ідеологічний... гніздиться в найбільш тонких механізмах соціального обміну... її втіленням є не тільки Держава, класи і групи, але також і мода, повсякденні погляди, видовища, ігри, спорт, засоби масової інформації, родинні і приватні відношення”. Далі славетний французький мислитель показує механізм дії самої влади: “Об’єктом, в котрому від початку часів укорінюється влада, є сама мовна діяльність, або, точніше, її обов’язкове вираження — мова”²⁵.

Простір мови поділяється на дві частини, два дискурси: владний і позавладний (або безвладний). Владний дискурс — це група соціолектів пануючого класу, також “владний присмак” носить мова соціальних груп, які добиваються влади. Енкратичний, як його назвав Р. Барт, нав’язує суспільству інституціональний лад (він кожному каже, хто він є) і виступає як “універсальний”, “ясний”, “здоровий глузд”, як “докса” (розхожа загальна думка), тоді будь-який інший соціолект буде парадоксальним. Індивідуальне відхилення не змінює мовної системи соціолектів, але коли за “парадоксальністю” постає певна соціальна структура (релігійна секта, філософська школа, політична партія тощо), то виникає мовна контрреальність, контридентичність. Цій контрмові дають різні найменування: коли приставка “контр” розлита, розчинена в покорі, то використовують нейтральні ярлики “професійний жаргон”, “територіальний діалект”, але, коли приставка “контр” займається криваво-золотим вогнем непокорі, коли контрмова стає мечем ідеології контреліт, коли вона сама починає наказувати, саме тоді вона набуває характеристик владного дискурсу. А якщо контреліті вдається прибрати до своїх рук владу, то контрмова остаточно стає владною, так само як й ідеологія переможця (відбувається, як сказав би Р. Барт, “історична мутація дискурсивного строю”)²⁶.

Роль мови в проблематиці ідентичності добре показує ще один французький мислитель — Поль Рікер, коли пише, що для пояснення індивідуальної ідентичності необхідні відповіді на серію запитань, і на першому місці стоїть “хто саме говорить?”, і тільки потім “хто здійснив ту чи іншу дію?”, “про кого розповідає ця історія?”, “хто несе відповідальність за даний проступок або за завдані збитки?”²⁷

Ідеологія, мова, ідентичність нерозривно зв’язані одне з одним. Якщо хтось виражає свою ідентичність фразою “я селянин”, то тим самим він вказує на своє місце в суспільстві, на свої обов’язки і права і навіть на особливість свого світосприйняття; додамо ще, що ця фраза, сказана тією ж людиною, наприклад, до і після Великої Французької революції, буде нести різне смислове навантаження (це пов’язане з структурними змінами у суспільстві); нарешті, фраза “я селя-

нин”, наприклад, французькою, китайською, російською мовами буде нести різний зміст, мабуть, стільки, скільки існуватимуть ці народи.

За аналогією з персональною ідентичністю ми виділимо фактори колективної ідентичності.

Аналогом фактора тіла є соціальні інститути, котрі не тільки продукують відповідний тип ідентичності, але й дозволяють одному колективу ідентифікувати інший. Аналогом пам’яті слугуватимуть історичні традиції. Культура як система цінностей, символів та мови аналогічна факторам відповідного реального образу світу і сприйняття послідовності існування соціальних інститутів. Спрямованість у майбутнє може стати основою для виникнення тих чи інших колективів: саме очікування Другого Пришестя гуртувало першохристиян у монолітні громади і надавало їм мужності в римському Колізеї. Кожному колективу необхідно стверджувати своє існування у боротьбі з природою, ворогами, недоліками життя, тому ми можемо говорити про Волю як один з факторів колективної ідентичності (до речі, наявність у колективів аналога того, що у окремого індивіда ми називаємо волею, часто констатується дослідниками, згадаємо, наприклад, концепції *йлан vital* А. Бергсона і А. Тойнбі, пасіонарності Л. Гумільова). Нарешті, кожна соціальна одиниця має описовий образ самої себе (розглядаючи ідентичність індивідуума ми говорили про образ самості), а у найбільш складних соціальних одиницях є нормативний власний образ. Важливим також є образ одного колективу, котрий склався у іншого.

Як і у випадку персональної ідентичності, ми можемо говорити про кризу колективної ідентичності. Остання супроводжується низкою соціальних конфліктів, котрі розділяються на три види: 1) між рівнопорядковими інститутами, але які виключають один одного (наприклад, міждержавні або релігійні конфлікти); 2) між ієрархізованими інститутами (приклад — боротьба церковної та світської влади); 3) між індивідами та інститутами ²⁸. Згідно з цією класифікацією конфліктів, навіть у випадку, коли кожна з ворогуючих сторін без тіні сумніву впевнена в своїй правоті, в суспільстві має місце криза ідентичності.

Суть кризи колективної ідентичності полягає в зменшенні ідентифікації себе індивідом з колективною реальністю, котру він раніше підтримував, це є відторгнення колективної самості. Причиною кризи є хворобливий стан одного з факторів, а глибина визначається тим, скільки факторів зачеплені. Криза може виявлятися таким чином: заперечення символів культури, розпад колективної пам’яті, що представлена традиціями, втрата віри у спільне майбутнє, дисгармонія між дійсним і описовим образом себе, розриви в історії, невідповідність між уявленнями культури про себе саму і її образами в інших культурах і, відповідно, почуття неповноцінності відносно більш досконалих культур.

Криза ідентифікації завжди позначається на кризі соціальних інститутів. Вони змушені постійно боротися за душі своїх прихильників, за їх лояльність, відданість ²⁹. Лояльність знаходить вияв в ототожненні особою себе з певною структурою, і, отже, взяття індивідами назад своєї лояльності означає смерть соціального інституту (так, розпад держави є наслідком кризи політичної лояльності).

Пануюча ідеологія буде в свідомості індивідуумів ієрархію лояльностей, наприклад, відданість імперії, домінуючій релігії, домінуючій народності, далі — рідній місцевості, родині. Щодо кожного з соціальних інститутів зумовлена ідеологією лояльність намагається бути винятковою, але вона залишається лише домінуючою, адже дуже рідко соціуми є одноманітними, однобарвними. Тому існують лояльності, котрі лежать в основі ідентичностей, що вважаються “місцевим колоритом”, “провінціалізмом” і в жодному випадку не конкурують з приписаним. Ці два види ідентичностей утворюють ієрархію численних лояльностей.

Коли ж виникає конкуренція між відданостями, коли індивідуум вимушений осмислювати і вибирати свою ідентичність, тоді виникає феномен взаємовиключних свідомостей. Конфлікт може бути вертикальний — вибір особи ламає ієрархію лояльностей (наприклад, на перше місце висувається замість політичної ідентичності релігійна); горизонтальний — лояльність, котра раніше узгоджувалася з домінуючою, стає на її місце, совість індивіда більше не йде на компроміси з пануючою ідеологією, формується негативна ідентичність. В індивідуальних випадках виключна свідомість сприймається суспільством як відступництво, зрада, чудернацтво або божевілья (згадаємо П. Чаадаєва). Але група індивідуумів з негативною (щодо пануючих цінностей) ідентичністю має власну ідеологію і можливість змінювати оточуючий світ).

Отже, перерозподіл лояльностей призводить до зміни розподілу влади в суспільстві, що супроводжується змінами соціальної структури суспільства і відповідними змінами ідентичностей. Наслідок кризи, точніше інерції зусиль, спрямованих на її подолання, створює “життєвий простір” для нової ієрархії ідентичностей, поки і цю побудову не розтрощить нова криза.

Нагадаємо, що без поняття “кризи” не існує поняття “ідентичність”: у стабільні періоди людина не замислюється над тим, хто вона є, — все вже давно вирішено, їй залишається лише наслідувати належні зразки поведінки, і тільки в епохи соціальних потрясінь свідомість охоплюють сумніви. Виходом з цього стану є нова ідентичність, яка або дає спрагу, волю до життя, або відкидає особу в bagno примітивних цінностей, під владу примітивних інстинктів.

В історичній науці поняття “ідентичність” може виступати як засіб історичного синтезу, який дає змогу інтегрувати соціальне і особисте, закон і свободу волі. Логіка його застосування така. Історичний процес можна метафорично представити як сукупність розпорошених, ворогуючих між собою дискурсів (текстів), які виробляються в результаті спонтанної діяльності певного соціуму під проводом еліти. Епохи кардинальних історичних змін і соціальних потрясінь (періоди кризи ідентичності) є дискурсами, які визначають подальший хід подій. Останній представляє собою сукупність підрядкових приміток до головних текстів історії. Неодмінною умовою існування будь-якої людської спільноти є історичний міф, який зв’язує в єдиний наратив різні дискурси, стверджуючи безперервність історичного розвитку даного соціуму, і малює його діючим суб’єктом історії.

Підведемо підсумки. В ході історичного розвитку суспільства виникають специфічні ідентичності. Ідентичність — це сприйнятий суб’єктом образ себе, який виробляється в процесі взаємодій (переважно ідентифікації) з оточуючим світом. Індивідуум стає повноцінною особистістю, прийнявши ряд фундаментальних цінностей свого соціуму. Виходячи з цього, ми можемо говорити про колективну ідентичність. Колектив (а ним може бути будь-яка соціальна структура — родина, територіальна громада, клас, етнос, релігійне об’єднання, держава, нація) виховує у осіб почуття солідарності, згуртовуючи їх в одну спільноту. Групу людей, котра виробляє колективні цінності (ідеологію) і зразки для наслідування (стереотипи поведінки), ми назвали елітою. Ідентичність вказує своє існування в кризові моменти історії, коли, власне кажучи, її починають шукати, і саме в цей момент на історичну арену виходить творча наснага людини, людської думки.

Наприкінці необхідно зробити кілька зауважень щодо проблеми онтологічного статусу поняття “ідентичність”. Автор, розмірковуючи над цією проблемою, постійно пам’ятав засторогу Зигмунда Фрейда: “...не треба забувати, що врешті-решт ми маємо справу лише з аналогіями, і що не тільки людей, але й поняття небезпечно виривати з тієї сфери, де вони народилися і сформувалися”³⁰.

Ідентичність є явищем об’єктивної реальності настільки, наскільки ним може

бути суб'єктивний стан, який виникає у свідомості особистості як рефлексивна проблема — сумніви, розчарування, втрата орієнтації в соціальному світі в результаті зіткнення ідей, ідеологій, образів життя, волю. Ми наполягаємо на тому, що ідентичність є метафорою, за допомогою якої описується історичний процес, що дає новий свіжий погляд на місце Людини в історії і Історії в людині.

¹ Von Hagen M. Does Ukraine have a History? // Slavic Review 54. — Fall. 1995. — N 3. — P. 658.

² Наприклад, див.: Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. — К., 1993 (цікаво, що О. Забужко переклала термін “ідентичність” на українську мову як “тожсамість”); Сутельний О. Украина. История. — К., 1994. — С. 288—298.

³ Побачили світ праці західних науковців з проблем ідентичності: Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994; Рікер П. Сам як інший. — К., 2000. Серед праць українських науковців з цього питання слід виділити Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Идентичность: философский и психологический анализ. — К., 1999.

⁴ Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных знаний. — М., СПб., 1994. — С. 258.

⁵ Бердяев Н. А. Самопознание. — Л., 1991. — С. 99.

⁶ Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики // Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. — М., 1991. — С. 51.

⁷ Представник прагматичного напрямку в філософії У. Джеймс в цьому ключі пише про “...елемент активної напруги, певної стійкості і віри в те, що зовнішні чинники допоможуть..., але не повна впевненість в цьому”. Цит. за: Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. — М., 1996. — С. 28.

⁸ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. — М., 1995. — С. 280.

⁹ Эриксон Э. Указ. соч. — С. 28.

¹⁰ Юнг К. Г. Психология бессознательного. — М., 1996. — С. 80.